

УДК 811.411.21'367.625'366.5

СТАТУС КАТЕГОРІЇ РОЗШИРЕНИХ ДІЄСЛІВНИХ ОСНОВ АРАБСЬКОЇ МОВИ ЯК ОБ'ЄКТ ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНОГО ВИВЧЕННЯ

Лідія Луцан

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра сходознавства імені професора Ярослава Дашкевича,
вул. Університетська, 1, ауд. 239, Львів, Україна, 79000
тел.: (+38032) 239 47 04*

Досліджено статус категорії розширених дієслівних основ арабської мови, її місце в граматичній та лексичній системах. Особливу увагу зосереджено на семантичних змінах у системі дієслівних порід.

Ключові слова: розширені дієслівні основи арабської мови, граматики, лексика, семантика, словотвір.

Західноєвропейське мовознавство у трактуванні мовних фактів історично опиралося на принципи греко-латинської лінгвістичної традиції. Така тенденція значною мірою зберігається і сьогодні. Проте різноплановий мовний матеріал далеко не завжди можна адекватно інтерпретувати в межах античної лінгвістичної думки. На цьому наголосив В. Рибалкін, зауваживши, що значного інтересу набувають дослідження, в яких проведено зіставлення інших лінгвістичних традицій, заснованих на спостереженнях над мовами неєвропейськими [6, с. 7]. Закономірні труднощі виникають, коли дослідник штучно намагається пояснити певні явища мови, яка за граматичним устроєм відрізняється від тих мов, на основі яких була вироблена та чи інша лінгвістична парадигма. Це призводить, на думку О. Хамрая, до “неточностей в описанні самої граматичної системи мови і розбіжностей у тлумаченні наявних у ній явищ з погляду різних граматичних шкіл. Саме така ситуація склалася з інтерпретацією граматичного значення дієслівних форм: з одного боку, традиційна арабська граматики (ТАГ) не виокремлює похідні дієслівні породи з числа інших дієслівних типів, з іншого – західна арабістика зазвичай тлумачить форми пасивного стану дієслова як потерпання від дії, що далеко не завжди відповідає дійсності” [10, с. 124].

Лінгвістична природа похідних дієслівних порід в арабській мові має двоїстий характер. З одного боку, дієслівні основи вивчають у граматичній системі мови: вони мають чіткі правила побудови, об'єднуються разом із непохідною основою в єдину систему дієслівних форм і утворюють наче парадигму дієвідмінювань, паралельних до простої непохідної основи. “Ми тут маємо справу з формами, які регулярно утворюються... І з цього погляду, здавалося б, усі ці форми дієслівних основ не повинні входити в словник” [3, с. 103]. Однак на практиці їх послідовно вносять до словника у вигляді окремих слів, хоча й у межах однієї словникової статті під спільним радикалом простої, непохідної дієслівної основи, тому що реально, незважаючи на їхній прозорий зв'язок із первісною основою, вони сприймаються як окремі лексеми зі самостійним лексичним значенням. “Значення кожної із порід дієслова, утвореної від єдиного кореня, буде зазвичай виявляти певний елемент спільного значення між ними, але власне конкретне значення кожної породи не може бути прослідковане, а лише вивчене зі словника” [11, с. 42].

Трансформація лексичного і граматичного значень у системі похідних однокореневих дієслівних форм відбувається на фоні збереження у свідомості носія мови тісного зв'язку зі загальним значенням кореня, тобто утворення одного слова від іншого зі збереженням зв'язку між твірним словом і дериватом за формою та значенням. Завдяки цьому семантику арабського дієслівного деривата легко вивести зі значення кореня і значення словотвірної моделі. “Це робить аналіз «від моделі до кореня» і аналіз «від форми моделі до значення моделі» в акті мовленнєвої комунікації звичайною операцією для поєднання інтенціонального та референційного смислів” [8, с. 50]. Варто зазначити, що семантична обумовленість типу моделі зумовила зближення лексичного словотвірного та семантичного словотвірного рядів: *اخاف\خاف* боятися-лякати, *علم\علم* викладати-вчитися, *تسلّم\تسلّم* вручати-отримувати.

Оперуючи поняттям інваріанта кореня і значенням типоформи, арабський мовець утворює нові слова, заповнюючи дериваційні лакуни: *التهى* корінь *ل ه و* (понятійне поле – несерйозність, забава, розвага) + модель VIII породи (значення – зворотність) = гратися, розважатися, відволікатися.

Будову і функції триприголосного кореня Ф. де Сосюр вважав найяскравішою рисою семітських мов, зауважуючи, що приголосні виражають “конкретний сенс” слів, їхнє лексичне значення, тоді як чергування голосних при підтримці префіксів та суфіксів передають винятково граматичні категорії [7, с. 289]. Формальна частина, або формант, має передовсім граматичне значення, але недооцінювати вплив формальних засобів на формування лексичного значення теж не можна. У системі порід арабського дієслова шляхом додавання таких формантів можливе породження нових лексичних, а не лише граматичних значень. “Під смисловою структурою моделі розуміється вся інформація, яку вона може передавати. Ця інформація утворюється шляхом складного переплетення значень різного типу – граматичних, лексичних та власне словотворчих” [4, с. 205].

Особливе значення поняття “корінь” слова для носіїв арабської мови підкреслює і С. Майзель: “Корінь є справжньою реальністю мови у тому смислі, що живі носії мови відчують корінь, усвідомлюють його, хоча і з різними ступенем чіткості” [5, с. 87]. Будь-яке вживання арабського слова відбувається на фоні цього знання. Навіть закріплення за словом на якомусь етапі окремого, нехай і дуже частотного значення, не означає, що безслідно зникли інші, латентні. Вони можуть виявитися у тексті уповні, у вигляді конотативних значень або вплинути на валентність слова. Під впливом тривалого вживання у різних функціональних стилях значення дієслівних порід в окремих випадках так різко відійшли від значення первісної основи і самого кореня, що простежити семантичний зв’язок між ними на сучасному етапі розвитку мови дуже важко, а часом і неможливо через втрату реалій і ситуацій, які уможлилювали і пояснювали цей зв’язок. “У багатьох випадках значення похідних форм значно відрізняється від того, що можна б було очікувати, знаючи лише значення кореня і семантичний приріст, якого набуває ця похідна форма... У цих випадках майже неможливо передбачити значення цієї похідної форми... у багатьох випадках варто трактувати кореневу морфему і дієслово, утворене від неї як окремі словникові статті” [12, с. 21].

Зокрема, А. Белова звернула увагу на прогресуючий процес лексикалізації у системі дієслівних порід сучасної арабської мови: “У сучасній АЛМ (арабській літературній мові) спостерігається процес усе більшої лексикалізації дієслівних порід: якщо на древній стадії від кожної дієслівної основи можна було утворити всі породи залежно від необхідності охарактеризувати дію, то зараз за більшістю похідних порід все більше закріплюються нові і постійні значення, які, проте, зберігають зв’язок із первісним значенням” [2, с. 115].

Двоїстий характер лінгвістичного статусу дієслівних порід помітив також А. Халідов: “Винятково оригінальну рису дієслова в арабській мові становить його здатність породжувати низку нових дієслів за допомогою афіксальних елементів і повторного використання кореневих приголосних. Ці похідні дієслова зберігають прямий формальний і смисловий зв’язок з первісною дієслівною основою, представляють лише її модифікацію; тому можна вважати, що тут спостерігається лише особливий випадок словозміни. Але у той же час отримані шляхом перетворення дієслівні форми набувають самостійного існування, змінюються за повною парадигмою, розвивають додаткові значення, які інколи значно віддаляються від первісного. Такі похідні дієслівні форми, які поєднують у собі ознаки словотвору і словозміни, прийнято називати «породами». Отже, дієслівні породи є лексико-граматичною категорією” [9, с. 23].

Також В. Белкін акцентував на важливості лексичного компонента у системі арабського дієслова, наголошуючи, що, оскільки словотвірні зв’язки визначаються семантикою конкретної дієслівної основи, то не будь-яка твірна основа може утворювати похідні за будь-яким словотвірним типом, бо вони більш чи менш лексично обмежені [1, с. 19]. Учений підкреслив тенденцію до звуження кола значень словотвірних моделей дієслівних порід у сучасній арабській мові, а також схильність кожного словотвірного типу до збільшення продуктивності лише в одному зі своїх значень, яке стає таким способом домінуючим. За приклад

учений наводив основу III породи, в дієсловах якої значення соціативності є по суті єдиним і загальним (а об'єктне значення дуже близьке до соціативності). Така тенденція до більш точного вираження морфологічних та семантичних відношень у системі форм і значень арабських дієслів зі складними похідними основами наголошує сутність семантико-граматичної системи арабського граматичного словотвору [1, с. 24]. Отже, на користь твердження про розмежування лексичної та граматичної складових в ієрархії значень у системі дієслівних порід свідчить тенденція кожного дериваційного типу до збільшення продуктивності лише в одному зі своїх значень, тобто тенденція до скорочення кількості семантичних ознак у типіформі [8, с. 54]. Передусім відповідають або стають маловживаними значення, пов'язані із лексичним, а не з граматичним значенням. Наприклад, у похідній II породи кількісно збільшилася група каузативу і різко зменшилася кількість неперехідних дієслів, особливо деномінативів часу: جاء “приходити, йти, вставати або робити щось рано-вранці”. Це свідчить про домінування високої семантичної інтеграції в дериваційних процесах. В. Белкін додав, що на сучасному етапі розвитку арабської мови такі деномінативи часу та місця II породи мають радше діалектний характер, а в літературній мові ці поняття виражаються не синтетично, у вигляді дієслівних порід, а описово, шляхом поєднання дієслів із відповідними обставинними зворотами [1, с. 23], тобто вже простежується тенденція до зміни синтетичних засобів вираження на аналітичні. Ф. де Сосюр наголосив, що в індоєвропейських мовах аналітичні засоби вираження також прийшли на зміну синтетичним [7, с. 288].

На дериваційному рівні у системі дієслівних порід арабської мови виявляється експлікація значення також через фонемне вираження, де зміна семантики похідної основи однозначно асоціюється із фонетичними змінами. Найяскравішим виявом фоносемантичної зміни є подовження першого голосного звука (III порода) і гемінація другого приголосного звука основи (II порода): нарощування фізичної інтенсивності звука породжує нарощування кількісних характеристик у семантиці слова. Н. Фінкельберг акцентував, що використання гемінації приголосних та подовження голосних для вираження аспектуальних характеристик значення можна віднести до універсалій, які використовують для вираження експресивності, але в арабській мові ці прийоми використовують не в мовленні, а в дериваційних процесах, тобто в мові [8, с. 58].

Часто адекватна передача інтенціонального значення можлива лише за умови його трансформації на екстенціональному рівні, коли словотвірне значення переходить в лексичне. Наприклад, дієслово خلق “творити, створювати; видумувати” у VIII породи اختلق “фабрикувати, підробляти; вимислювати”, крім цілком очевидної семантично-аксіологічної диференціації у значенні, набутої на підставі самого понятійного поля кореня (створення, придумання чогось нового), має ще цілком відчутне для носіїв арабської мови, крім основного значення самої VIII породи – зворотності, значення “дії, зумисне спрямованої на суб'єкт, здійсненої на користь суб'єкта” [3, с. 131]. Отже, речення اختلق حكاية “Він видумав історію” треба розуміти значно ширше: “Він видумав історію, щоб вигородити себе, виправдати свої дії”. Такі значеннєві навантаження, які не фіксують

словникова стаття за тими чи іншими дієсловами, є поширеним явищем в арабській мові і для адекватного розуміння потребує глибокого знання словотвірних моделей. Варто зазначити, що часто у сучасному арабомовному публіцистичному дискурсі з'являються неологізми, які ще не встигли зафіксуватися у словнику, проте для носіїв мови їхнє значення цілком зрозуміле із понятійного поля кореня і значення словотвірної моделі. Наприклад, дієслова II породи *هَمَّشَ* нема у словнику, проте знаючи загальну семантику понятійного поля кореня (периферійність, другорядність, неважливість) і пам'ятаючи про інтенсивно-каузативне значення, властиве дієсловам II породи, можна цілком сміливо стверджувати, що ця лексема актуалізується у ширшому контексті зі значенням “не звертати належної уваги, вперто ігнорувати, відсувати на другий план, обходити увагою”.

Лексичну складову у категорії дієслівних порід арабської мови підкреслює також яскраво виражена аксіологічність. Наприклад, гемінація у межах II породи виражає інтенсивність дії, отже завдяки принципу повтору оцінка набуває чіткої знакової експлікації: *ضَرَبَ* “сильно бити, лупцювати”. Оцінка також може передаватися через усвідомлену носіями мови внутрішню форму слова. Наприклад, дієслово VI породи *تَكَلَّبَ* “скажено переслідувати, скаженіти” містить чітко окреслені значеннєві компоненти понятійного поля “собака” й ітеративно-інтенсивне значення словотвірної моделі.

Отже, розглядаючи категорію розширених дієслівних основ в арабській мові треба мати на увазі її двоїсту лексико-граматичну природу, в межах якої відбуваються складні семантичні, граматичні та словотворчі процеси, які тісно між собою взаємодіють.

Стаття: надійшла до редакції 16.12.2013

доопрацьована 20.02.2014

прийнята до друку 23.04.2014

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Белкин В. М.* Замечания о характере семантических изменений в системе арабского глагола / В. М. Белкин // Семитские языки : сб. статей. – М. : Изд-во вост. лит., 1963. – Вып. 1. – С. 19–24.
2. *Белова А. Г.* История арабского языка : курс лекций / А. Г. Белова. – М., 1979.
3. *Гранде Б. М.* Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде. – М., 1998.
4. *Кубрякова Е. С.* О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных суффиксального типа / Е. С. Кубрякова, З. А. Харитончик // Принципы и методы семантических исследований : сб. статей. – М., 1976.
5. *Майзель С. С.* Пути развития корневого фонда семитских языков / С. С. Майзель. – М., 1983.

6. Рыбалкин В. С. Арабская лингвистическая традиция: Истоки, творцы, концепции / В. С. Рыбалкин. – К. : Феникс, 2000.
7. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К. : Основи, 1998.
8. Финкельберг Н. Д. Арабский язык. Курс теории перевода / Н. Д. Финкельберг. – М., 2004.
9. Халидов А. Б. Арабский язык / А. Б. Халидов // Очерки истории арабской культуры V–XV вв. – М., 1982.
10. Хамрай О. О. Місце прототипів граматичного значення в арабській граматиці / О. О. Хамрай // Вісник Львівського університету. – 2008. – С. 123–133. – (Серія філологічна ; вип. 45.)
11. Beeston A. F. L. Written Arabic. An Approach to the Basic Structures / A. F. L. Beeston. – Cambridge University Press, 1968.
12. Ziadeh F. J. An Introduction to Modern Arabic / F. J. Ziadeh, R. B. Winder. – Princeton University Press, 1957.

STATUS OF THE CATEGORY OF THE DERIVED VERBAL FORMS IN ARABIC AS AN OBJECT OF LEXICAL AND GRAMMATICAL INVESTIGATION

Lidia Lutsan

*Ivan Franko National University of L'viv,
Professor Yaroslav Dashkevych Department of Oriental Studies,
1, Universytets'ka Str., room 239, L'viv, Ukraine, 79000
tel.: (+38032) 239 47 04*

The article traces status of the category of the derived verbal forms in Arabic, its place in the grammar system as well as in the vocabulary. Special attention is paid to the semantic processes within of the Arabic derived verbal forms.

Key words: Arabic derived verbal forms, grammar, vocabulary, semantics, derivation.

**СТАТУС КАТЕГОРИИ РАСШИРЕННЫХ ГЛАГОЛЬНЫХ
ОСНОВ АРАБСКОГО ЯЗЫКА КАК ОБЪЕКТ ЛЕКСИКО-
ГРАММАТИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ**

Лидия Луцан

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра востоковедения имени профессора Ярослава Дашкевича,
ул. Университетская, 1/239, Львов, Украина, 79000
тел.: (+38032) 239 47 04*

Исследовано статус категории расширенных глагольных основ арабского языка, ее место в грамматической и лексической системах. Особое внимание уделено семантическим изменениям в системе глагольных пород.

Ключевые слова: расширенные глагольные основы арабского языка, грамматика, лексика, семантика, словообразование.